

Eliza Kowal

Uniwersytet Wrocławski

WYBRANE ASPEKTY KATEGORII KONTAKTU W DYSKURSIE ANTYNARKOTYKOWYM

Analiza dyskursu antynarkotykowego

Przekazy o charakterze antynarkotykowym cechuje pewna wewnętrzna spójność, przejawiająca się przede wszystkim w wykorzystaniu zbliżonych sloganów, reprezentacji wizualnych czy metafor kognitywnych. Jak wykazała jedna z moich analiz, przeprowadzona na próbie tekstów pochodzących z różnych krajów¹, sposoby mówienia o uzależnieniu w kampaniach przeciwko narkomanii są na ogół do siebie zbliżone. Komunikaty tworzone w ramach kampanii antynarkotykowych są metaforyczne, pokazują problem z perspektywy zewnętrznej (bliscy osoby uzależnionej), nierzadko też marginalizują i stygmatyzują samych uzależnionych przez reprodukcję stereotypów. Wyraźne wpływy kulturowe pojawiają się w nielicznych przypadkach. Interesującym zjawiskiem, któremu, w moim mniemaniu, poświęcić należałoby więcej uwagi, jest często powracająca kognitywna konstrukcja ‘bliskość to bezpieczeństwo’. Metafora ta leży u podstaw licznych przekazów, które kładą nacisk na rolę i jakość relacji (zwłaszcza tych rodzinnych) w zapobieganiu narkomanii wśród młodzieży. Bliskość, o której mowa, jest w tym przypadku synonimem kontaktu, ponieważ jakość relacji jest nieodłącznie skorelowana z intensywnością i częstotliwością kontaktu werbalnego. Kontakt językowy, za pomocą którego zacieśnia się więzi, jest w dyskursie antynarkotykowym środkiem prewencyjnym. Jeżeli zaś problem już istnieje, to – zgodnie z przekazem różnego rodzaju kampanii – właśnie poprzez odbudowanie kontaktu możemy pomóc osobie z problemem narkotykowym.

¹ E. Kowal, *Papierosy, alkohol i cała reszta – sposoby przedstawiania substancji psychoaktywnych w kampaniach społecznych*, [w:] *Badanie i projektowanie komunikacji 3*, red. M. Wszolek, Kraków 2014, s. 221-238.

W celach egzemplifikacji powyższych tez posłużę się w części badawczej materiałami z australijskiej kampanii. Analizie poddana zostanie broszura adresowana do rodziców i przyjaciół osoby używającej marihuany. Wydana przez National Cannabis Prevention and Information Centre książeczka *What's the deal? Talking with a young person about cannabis*² stanowi jeden z licznych przykładów tego rodzaju. Dla porównania warto zwrócić uwagę chociażby na popularną polską kampanię Krajowego Biura do spraw Przeciwdziałania Narkomanii „Bliżej siebie – dalej od narkotyków”, w ramach której opublikowany został zbliżony tematycznie materiał adresowany do rodziców młodzieży³.

Analiza ma charakter przyczynku do krytycznej analizy dyskursu i przeprowadzona zostanie przy użyciu teorii i aparatu pojęciowego zaproponowanych przez Normana Fairclougha. Adaptacja tej koncepcji w tym konkretnym przypadku ma duży potencjał, głównie ze względu na wysoki poziom dyskursywnego skomplikowania badanego tekstu, jego hybrydalnej natury. W rozumieniu Fairclougha praktyki dyskursywne stanowią jedną z form praktyk społecznych. Badacz wychodzi z założenia, że dyskurs ma swoje korzenie w innych społecznych zjawiskach, z którymi pozostaje w relacji – istnieją więc praktyki dyskursywne i niedyskursywne⁴. Zadaniem krytycznej analizy dyskursu jest odkrycie związków między językiem a praktyką społeczną, poprzez obserwację tekstu na trzech poziomach: począwszy od szczegółowej analizy językowej z wykorzystaniem narzędzi, jakie oferuje lingwistyka, poprzez uwzględnienie skali makro, związanej z praktyką dyskursywną i kształtującymi się w jej ramach relacjami władzy, wiedzy i tożsamości, skończywszy na praktyce społecznej, w której poddaje się obserwacji codzienną działalność człowieka⁵. To interdyscyplinarne podejście pozwala na wydostanie się poza ramy gramatyki funkcjonalnej, oscylującej jedynie w obrębie tekstu, bez uwzględnienia kontekstu i złożoności społecznych zjawisk. Dopiero połączenie wszystkich tych perspektyw daje szansę na dotarcie do szerszych horyzontów analitycznych.

Trójwymiarowy model zaproponowany przez Fairclougha (tekst < praktyka dyskursywna < praktyka społeczna) kładzie zatem nacisk nie tylko na analizę samego tekstu, ale również okoliczności jego powstania i odbioru. Dyskursy rozumiane są tutaj, po pierwsze, jako konstrukcje ujmujące rzeczywistość w kategoriach semantycznych, które są typowe, charakterystyczne dla określonych aspektów praktyki społecznej. Po drugie zaś, mamy do czynienia z dyskursami rozumianymi jako ‘sposób mówienia’, gdzie wewnątrz określonych grup społecznych tworzą się pewne komunikacyjne

² Materiał dostępny *on-line*: <https://ncpic.org.au/static/downloads/workforce/cannabisinfo/resources/whats-the-deal-talking-with-a-young-person-about-cannabis> [dostęp: 5.09.2015].

³ Zob. <http://www.kbpn.gov.pl/portal?id=110291> [dostęp: 5.09.2015].

⁴ N. Fairclough, *Discourse and Social Change*, Cambridge 1992, s. 66.

⁵ *Ibidem*, s. 72.

skrypty, za pomocą których postrzegany i opisywany jest świat. Przykładem mogą tu być osoby ubogie: ich życie konstruowane jest m.in. poprzez dyskurs polityczny, medyczny, socjologiczny (różne aspekty praktyki społecznej), a następnie poprzez zideologizowane, różniące się punktem widzenia dyskursy ukształtowane w ramach tych praktyk, jak na przykład dyskurs lewicowy⁶.

Broszura będąca przedmiotem niniejszej analizy oferuje gotowe scenariusze komunikacyjne i stanowi scenopis rozmów rodziców i przyjaciół z młodymi ludźmi uzależnionymi od marihuany. Z punktu widzenia analizy dyskursu stanowi ona źródło frapujących zjawisk komunikacyjnych, ponieważ zawiera dwie warstwy: narrację specjalistów, którzy zwracają się do adresatów (rodziców i przyjaciół) z pozycji ekspertów oraz przykłady wypowiedzi będące komunikacyjnymi szablonami, wzorcami rozmów w ramach intymnych relacji (wciąż jednak proponowanymi przez ekspertów).

Interdyskursywność, czyli zjawisko występowania różnorodnych dyskursów wewnątrz jednego aktu komunikacyjnego, ma w tym przypadku strukturę szkatułkową. Metoda krytycznej analizy dyskursu pozwoli na odkrycie społecznych źródeł komunikacyjnych konstrukcji zastosowanych w broszurze. Również kategoria kontaktu zostanie poddana obserwacji: choć z technicznego punktu widzenia sprowadza się ona do werbalnego porozumiewania się, na poziomie praktyki społecznej ma wiele wspólnego z budowaniem więzi, kontrolą rodzicielską, poprawianiem jakości relacji.

Studium przypadku przeprowadzone zostanie według założeń opisanego wyżej trójwymiarowego modelu opracowanego przez Fairclougha. W pierwszej kolejności skoncentruję się na praktyce dyskursywnej, czyli okolicznościach, w jakich funkcjonuje tekst, następnie zaś na samym tekście i jego konstrukcji, na koniec zostawiając uwagi dotyczące praktyki społecznej, czyli najszerszego wymiaru funkcjonowania tekstu.

Studium przypadku

Okoliczności produkcji i konsumpcji tekstu, czyli wymiar praktyki dyskursywnej, są w tym przypadku jasno dookreślone przez samych autorów. W części *Podziękowania* czytamy, że książeczka została początkowo sporządzona jako instrukcja postępowania dla pracowników wydającej ją instytucji, czyli National Cannabis Prevention and Information Centre w Australii. Pierwotna wersja tekstu została sporządzona na podstawie materiałów, które przygotowane były na potrzeby podobnego projektu

⁶ N. Fairclough, *Critical Discourse Analysis*, [w:] red. J.P. Gee, M. Handford, *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*, London 2013, s. 11.

organizowanego w Waszyngtonie. Następnie autorzy powołują się na dwa źródła, z których zaadaptowali rozdziały *Blokowanie komunikacji* i *Bagatelizowanie problemów*. Pierwszy z nich pochodzi z innej broszury adresowanej do rodziców dzieci używających narkotyków, natomiast drugi przygotowano na podstawie materiałów nowojorskiego Instytutu Badań nad Uzależnieniami. Już na poziomie źródeł widoczna jest intertekstualność – autorzy czerpią z różnorodnych materiałów, od popularno-naukowych po naukowe, tworząc tekst o zasadniczej funkcji edukacyjnej. Jego forma musi zatem zostać uproszczona do stopnia, który nie będzie tej funkcji zakłócał. Wskazówki konwersacyjne dla rodziców i przyjaciół różnią się, a ten dualizm podkreśla dodatkowo istotny charakter komunikacyjnych tożsamości. Co ciekawe, rozróżnienie to nie pojawiło się dotąd w żadnym innym napotkanym przeze mnie materiale o podobnej treści, natomiast w tym przypadku ów podział jest pryncypialną cechą tekstu:

Wskazówka dla przyjaciół. Jeżeli przedstawiś w rozmowie z przyjacielem swoje przypuszczenia co do powodów, dla których zażywa on marihuanę, możesz zabrzmieć bardziej jak autorytet niż przyjaciel⁷.

Fragment ten pokazuje, że funkcjonowanie w ramach określonej komunikacyjnej tożsamości wymaga również odpowiedniego doboru treści komunikatów. W celu zachowania komunikacyjnego *face*, swoistej fasady, za którą ukrywamy się, pełniąc komunikacyjną funkcję „przyjaciela”, zobowiązani jesteśmy unikać pewnych sformułowań. Tożsamości kluczowe dla przekazu zawartego w broszurze są w związku z tym wyraźnie od siebie oddzielone. Dodatkowo pojawia się tutaj implikacja, że przyjaciel i autorytet (w domyśle prawdopodobnie rodzic) są wykluczającymi się kategoriami.

Kolejną ogólną cechą tekstu jest jego interdyskursywność. Różne dyskursy, rozumiane tutaj jako sposób mówienia o świecie w ramach określonej społeczności, występują obok siebie, tworząc skomplikowaną mieszankę. Autorzy tekstu czerpią przede wszystkim z dyskursu psychologicznego, co ujawnia się w głównej mierze przez dużą frekwencję określeń emocji, na przykład:

Staraj się zachować neutralny ton pytający. To oznacza, że podczas rozmowy musisz trzymać własne uczucia na wodzy. Staraj się nie okazywać gniewu, dezaprobaty, rozgoryczenia, rozczarowania czy pogardy.

Ciekawym zjawiskiem jest także zaadaptowanie dyskursu „pomocy technicznej” na potrzeby broszury – struktura i frazy typowe dla instrukcji pojawiają się tutaj w poradniku dotyczącym prewencji narkotykowej, co automatycznie zmienia status zarówno głównego obiektu zainteresowania (uzależnienia i osoby uzależnionej), jak

⁷ Tłumaczenia własne.

i uczestników (w tym przypadku głównie inicjatorów) sytuacji komunikacyjnej. Dobitnie pokazuje to następujący przykład:

Co zrobić, kiedy wszystkie wymienione wyżej sposoby zawiodą? Jeżeli komunikacja załamała się na tyle, że rodzice czy przyjaciele młodej osoby nie mogą już dłużej siebie słuchać, wówczas profesjonalna pomoc może być kolejnym krokiem. Jako rodzic możesz skonsultować się z profesjonalistą, na przykład lekarzem rodzinnym czy psychologiem szkolnym, który udzieli ci wsparcia w wysiłkach zorientowanych na poprawę kontaktu z twoim synem czy córką. Jeżeli to konieczne, ów profesjonalista pomoże ci również w poszukiwaniu sposobów na zachęcenie dziecka do terapii.

Odwołanie się do instancji profesjonalisty jest poradą typową dla instrukcji/ pomocy technicznej. Kiedy samodzielne próby zawiodą, należy udać się do serwisu. W przypadku analizowanego tekstu to przeniesienie schematu dyskursywnego na zupełnie nieoczekiwany grunt daje wrażenie jeszcze większej hybrydalności dyskursu. Oscylowanie na granicy bogatych określeń emocji i jednoczesnego podkreślania pozornie prostej „mechaniki” relacji międzyludzkich, które da się „zreperować”, jest znamienne dla tego tekstu. To, co przełamuje instrukcyjny charakter broszury, to pojawiające się gdzieś tam elementy dyskursu motywacyjnego, czyli zdania w rodzaju: „Pamiętaj, że zmiana nie jest łatwa, ale nie jest też niemożliwa!” – dość typowe dla specyficznej odmiany dyskursu psychologicznego. Nieobecność dyskursu kryminalnego może wydawać się zaskakująca, zwłaszcza w porównaniu z polskimi materiałami tego rodzaju, w których pojawia się on niezwykle często. Kiedy jednak weźmiemy pod uwagę status używki w kulturze australijskiej, okaże się, że w tym przypadku argumentacja odwołująca się do penalizacji niekoniecznie byłaby uzasadniona. Mimo że marihuana jest w Australii nielegalna, na ogół stosuje się tam strategię redukcji szkód i odchodzenie od karania za jej posiadanie⁸. Jest to model radykalnie odmienny od polskiego, w którym największy nacisk w polityce antynarkotykowej kładzie się na ściganie i karanie.

Na poziomie praktyki dyskursywnej, a następnie warstwy lingwistycznej dają się zaobserwować kolejne interesujące zjawiska, zwłaszcza jeśli chodzi o kontrolę i organizację interakcji w ramach określonego gatunku komunikacyjnego. Broszura traktuje bowiem o sposobach prowadzenia konwersacji na bardzo specyficzny temat. Powszechnie znane gatunki konwersacyjne, takie jak np. wywiad, posiadają swoją stałą strukturę, która rzadko ulega większym zmianom. Jest to zatem rodzaj silnie skonwencjonalizowanej rozmowy, która po spisaniu przeznaczona jest do czytania. W przypadku poradników w rodzaju badanego, sytuacja jest zgoła odwrotna. Mamy bowiem do czynienia z gotowym scenariuszem, który nie tylko zawiera zdania do wypowiedzenia, ale również uwagi, jakich sformułowań należy unikać:

⁸ Zob. https://en.wikipedia.org/wiki/Cannabis_in_Australia [dostęp: 5.09.2015].

Rozkazywanie: „Musisz, powinieneś”, doradzanie: „Dlaczego nie..., najlepiej byłoby, gdybyś...”, obśmiewanie: „OK, przemądrzały, rozpuszczony bachorze”, współczucie: „Nie martw się, poczujesz się lepiej”, ostrzeganie: „Lepiej..., bo jeśli nie, to...”, pouczanie: „Czy zdajesz sobie sprawę, fakty są takie, że...”, diagnozowanie: „Potrzeba ci, twoim problemem jest... [...]”.

Na przykładzie powyższego fragmentu widać próbę zamknięcia w bardzo sztywnych ramach rozmowy, która z założenia do typowych nie należy, nie jest skonwencjonalizowana. Stąd też poradnik tego typu na poziomie gramatycznym wykazuje z reguły wysoki poziom modalności i generalizacji oraz częste użycie form trybu rozkazującego, na przykład: „Nikt nie lubi być zapędzonym w kozi róg, gdzie jedynymi możliwościami jest obrona lub poddanie się” lub „Młody człowiek może przyjąć postawę defensywną. Może próbować szybko zmienić temat lub odłożyć rozmowę na później. To normalna reakcja, ponieważ temat jest zagrażający. Nie zakładaj, że ten opór oznacza bezcelowość tej rozmowy. Nie przestawaj próbować”. Modalność konstrukcji nie tylko podkreśla dalece hipotetyczny wymiar podawanego scenariusza komunikacyjnego, ale także uwydatnia jego niestały i nieprzewidywalny charakter.

W tekście występują trzej aktorzy. Są to przede wszystkim rozmówcy, czyli rodzic lub przyjaciel i osoba zażywająca marihuanę, jednak pojawia się tu dodatkowo specjalista psycholog, który całą tę potencjalną dyskusję moderuje jeszcze przed jej zaistnieniem.

Złożona kompozycja ujawnia się nie tylko w interdyskursywnym charakterze tekstu, ale także w podwójnej konstrukcji samego aktu komunikacyjnego. Po pierwsze, jest to poradnik, który posiada własną strukturę i jest adresowany do konkretnych osób (rodziców i przyjaciół uzależnionego), a po drugie – scenariusz komunikacyjny, który nie dotyczy już specjalisty psychologa i bezpośredniego adresata broszury, lecz adresata i osoby z problemem narkotykowym. Dogłębna analiza tekstu miałaby zatem dwa wymiary – należy bowiem czytać go po pierwsze na poziomie broszury jako takiej, która sporządzona została w konkretnym celu, w drugiej zaś kolejności możemy scenariusze rozmów poddawać osobnej obserwacji.

Po przyjrzeniu się tekstowi jako formie dyskursywnej praktyki, warto zwrócić uwagę na trzeci poziom modelu proponowanego przez Fairclougha, a mianowicie szerszy wymiar społeczny, który można określić jako kontekst, w jakim tekst funkcjonuje.

Jak udało się ustalić powyżej, tekst czerpie w głównej mierze z dyskursu psychologicznego. Nie jest to jednak dyskurs specjalistyczny, a raczej popularnonaukowy, koncentrujący się głównie na dobrze znanych elementach dyskursu, które funkcjonują nierzadko w sferze potocznej – chodzi tu przede wszystkim o określenia emocji i postaw. Popularnonaukowy charakter tekstu dodatkowo uwypuklony został poprzez odwołanie się do dyskursu „pomocy technicznej”, w ramach którego powstała dość interesująca hybryda „instrukcji psychologicznej”. Można zaryzykować generalizację

poprzez zaproponowanie metafory „relacja to obiekt”, który może „się zepsuć”, ale jednocześnie „podlega naprawie”. Podstawowym narzędziem jego „reperacji” jest właśnie kontakt werbalny.

Geneza tekstu, który powstał w Australii, a jednak w dużej mierze bazuje na amerykańskich materiałach, pozwala wnioskować, iż kwestia uzależnienia od marihuany i innych substancji psychoaktywnych jest na poziomie popularnonaukowego dyskursu psychologicznego zagadnieniem traktowanym uniwersalnie, przynajmniej w dwu wymienionych krajach. Kategoria kontaktu jest tu kluczowa, ponieważ tekst służy przede wszystkim udoskonalaniu relacji, „promowaniu stylu komunikacyjnego, który zachęca do słuchania i prowadzenia otwartej, nieoceniającej rozmowy”. Jednocześnie jednak dystrybucja wiedzy jest w tym przypadku nakierowana na wzmożenie wydajności kontroli rodzicielskiej, która jest kluczem do zapewnienia bezpieczeństwa. Kognitywna konstrukcja ‘kontakt to bezpieczeństwo’ ma zresztą swoje źródła w praktyce społecznej – liczne badania potwierdzają, że zaangażowanie rodziców w relację ma pozytywny wpływ na unikanie substancji psychoaktywnych przez dziecko⁹. Być może dlatego metafora ta jest tak powszechna w dyskursie antynarkotykowym, a recepty na doskonalenie kontaktu podawane są w formie niemal kompendialnej. Relacja staje się obiektem, który można modelować, niszczyć i odnawiać, a zmienną, która determinuje jej jakość, jest właśnie intensywność kontaktu.

Bibliografia

- Clark D.B., Kirisci I., Mezzich A., Chung, T., *Parental supervision and alcohol use in adolescence: Developmentally specific interactions*, „Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics” 2008, nr 29, s. 285-292.
- Fairclough N., *Critical Discourse Analysis*, [w:] *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*, red. J.P. Gee, M. Handford, London 2013, s. 9-20.
- Fairclough N., *Discourse and Social Change*, Cambridge 1992.
- Hemovich V., Lac A., Crano W.D., *Understanding early-onset drug and alcohol outcomes among youth: the role of family structure, social factors, and interpersonal perceptions of use*, „Psychology, Health & Medicine” 2011, nr 16 (3), s. 249-267.
- Kowal E., *Papierosy, alkohol i cała reszta – sposoby przedstawiania substancji psychoaktywnych w kampaniach społecznych*, [w:] *Badanie i projektowanie komunikacji 3*, red. M. Wszolek, Kraków 2014, s. 221-238.

⁹ Por. D.B. Clark, I. Kirisci, A. Mezzich, T. Chung, *Parental supervision and alcohol use in adolescence: Developmentally specific interactions*, „Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics” 2008, nr 29, s. 285-292.

Wybrane aspekty kategorii kontaktu w dyskursie antynarkotykowym

Streszczenie: Artykuł prezentuje wybrane aspekty użycia kategorii kontaktu w ramach dyskursu antynarkotykowego. Analiza australijskiej broszury dotyczącej marihuany została przeprowadzona przy wykorzystaniu modelu krytycznej analizy dyskursu (KAD) w ujęciu Normana Fairclougha. Uwaga skoncentrowana jest głównie na metaforach kognitywnych pojawiających się w badanym materiale, w tym na podstawowej metaforze ‘relacja to obiekt’, w ramach której relacje w rodzinie i między przyjaciółmi opisywane są jako przedmiot, który można ‘zepsuć’, ‘naprawić’ czy ‘zreperować’. Kontakt, jego jakość i natężenie są tutaj czynnikami wpływającymi na jakość relacji. Struktury ‘dyskursu pomocy technicznej’ obecne w broszurze potwierdzają te tendencje, zwłaszcza w przypadku odsyłania czytelnika do specjalisty, w razie gdyby strategie konwersacyjne i scenariusze komunikacyjne zawarte w broszurze zawiodły.

Słowa kluczze: krytyczna analiza dyskursu, KAD, Fairclough, narkotyki, kampanie społeczne

The category of contact in anti-drugs discourse: Selected aspects

Summary: The paper investigates the usage of the category of contact in anti-drugs discourse. Analyzing the example of an Australian brochure with the tools offered by Fairclough’s critical discourse analysis model, the author shows general tendencies and metaphors that run in the discourse. The main metaphor ‘relation is an object’ shows that relationships in a family as well as among friends function linguistically as an item that can be ‘broken’, ‘fixed’ or ‘repaired’. Contact and its intensity are here the factors that influence the quality of such a relationship. The ‘helpdesk discourse’ that occurs in the brochure confirms these observations, especially when it sends the reader to a specialist in case all the conversational strategies from the booklet should fail.

Key words: critical discourse analysis, CAD, Fairclough, drugs, public awareness campaigns